
KORA ÚJKOR

Újragondolni a merkantilizmust

A történész szakma használatában számos olyan fogalom van, melyek szinte úgy kerülnek alkalmazásra, mint a különböző természettudományok területén megtalálható terminusok, amelyek sokszor megkérdőjelezhetetlenek. A DNS (dezoxiribonukleinsav) mindig ugyanaz marad, még akkor is, ha kutatása során újabb és újabb dolgok derülnek ki vele összefüggésben. Az evolúció folyamatában is a „létért való küzdelem”, a természetes kiválasztódás általános szabályai határozzák meg azt, hogy melyik élőlény maradhat életben. A merkantilizmust és a hozzá fűződő időszakot is egy ilyen univerzális és mindenre kiterjedő „igazságnak” szokás tekinteni. Ha a kutató vagy a diák belenéz egy történeti, vagy egy közgazdasági munkába, és megkeresi a merkantilizmusról szóló részt, a legtöbb esetben olyan meghatározásra bukkan, mely a legkevésbé törekszik a kép részletességének bemutatására. Ennek köszönhetően homogén egységként kerül a kor és a fogalom a gondolatokba.

Steve Pincus ezt a képet szeretne volna megbontani a *William and Mary Quarterly* 2012/3-as számában a *Merkantilizmus újraértelmezése: gazdaságpolitika, a Brit Birodalom és az atlanti világ a XVII–XVIII. században* (Rethinking Mercantilism: Political Economy, The British Empire, and the Atlantic World in the Seventeenth and Eighteenth Centuries) című tanulmányában. A folyóirat a munkára reagálni kívánó szakembereknek ugyanabban a számban fórumot biztosított, s az észrevételekre Pincus viszontválaszt adhatott. A diskurzus résztvevőinek egy-két mondatban való bemutatását – mivel Magyarországon kevésbé ismertek – elhagyhatatlannak gondolom. Az alaptanulmány jegyzője a Yale Egyetemen tanít, vizsgálódási körét ismertetésem tárgyának címe szinte teljes mértékben összefoglalja: a gazdaságpolitika, a Brit Birodalom kialakulása, az atlanti világ gazdasági kapcsolatai, és a kapitalizmus eredete érdeklik.¹ A bírálók közül *Susan D. Amussen* a California University oktatója. Fő érdeklődési területe a kora újkori Anglia kultúrtörténete, illetve a különböző társadalomszervező erők vizsgálá-

1. <http://history.yale.edu/people/steven-pincus>

ta.² *Trevor Burnard* a Melbourne University munkatársa, aki elsősorban a kora újkori brit gyarmatokat kutatja, gazdaság- és társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és gender szempontokat figyelembe véve.³ *Cathy Matson* a Delaware University szakembere. Jelenlegi kutatási területe Philadelphia forradalomkori és korai nemzetgazdasága, kulturális és anyagi kapcsolatai az atlanti világgal 1815-ig.⁴ *Christian J. Koot* kutatásait a Towson Universityn folytatja az atlanti és karibi világ a gyarmati Amerika és a gazdaságtörténet területén.⁵ Végül, de nem utolsó sorban *Margaret Ellen Newell*t kell megemlítenem az Ohio State University-ről, aki elsősorban a kora újkori és a forradalom kori Amerikát vizsgálja, gazdaságtörténeti és komparatív módszerek használatával, különös tekintettel az anyagi kultúrára.⁶

Pincus a tanulmányát a probléma felvetése után historiográfiai áttekin-téssel kezdi, melyben megállapítja, hogy milyen szakaszokon ment át a merkantilizmus fogalmának kialakítása, illetve felfogása. Egy hármas idő-rendi tagolást alkalmaz, amiben az első periódust az 1880-as és az 1930-as évek közé teszi. Egy-egy példával bemutatja a fontosabb iskolákat vagy személyeket. A német gazdaságelméleti iskola (German Historical School of Economic Thinking) vagy, ahogy a közgazdászok hívják a német történe-ti iskola – *Gustav Schmoller*rel az élén – az egyik legjelentősebb képviselője annak az álláspontnak, mely szerint a XVII–XVIII. században lefolyt gazda-sági átalakulások alapul szolgáltak a modern államok és nemzetgazdaságok létrejöttének.⁷ Ha voltak is a folyamatot negatívan értékelő szakemberek, abban mindenki egyetértett, hogy Angliának volt egy merkantilista korszaka. *William Cunningham* szerint például I. Erzsébettől (1558–1603) kezdve William Pitt miniszterelnökségéig (1766–1768) az állami beavatkozás fo-lyamatos volt a gazdaságban. A XIX. század végi birodalmi iskola (Imperial School) tagjai is elfogadták a merkantilista konszenzus elméletét.⁸

Az 1930-as években fogalmazódtak meg az első gondolatok, melyek meg szerették volna bontani a regnáló kánont. *A. J. Judges* már a világhá-ború előestéjén úgy fogalmazott, hogy a merkantilista gondolkodásnak „so-

2. <http://www.ucmerced.edu/faculty/directory/susan-amussen>

3. <http://shaps.unimelb.edu.au/about/history/burnard.html>

4. http://www.udel.edu/History/bio/matson_cathy.html

5. <http://pages.towson.edu/ckoot/>

6. <http://history.osu.edu/directory/Newell20>

7. Az iskoláról bővebben: Madarász Aladár: A német történeti iskola. In: Bekker Zsuzsa: Magyar közgazdasági gondolkodás. Aula Kiadó, 2001. 768–777. Illetve: Mátyás Antal: A modern közgazdaság története. Aula Kiadó, 1993. 277–280.

8. Az iskoláról bővebben: Lévai Csaba: A republikánizmus-vita az amerikai forradalom esz-metörténeti háttéréről. L'Harmattan Kiadó, 2003. 49–51. Illetve Ernst Breisach: Historiog-ráfia, Osiris Kiadó, 2004. 319–320.

sem volt hitvallása”. Ám bővebben csak másfél évtizeddel később fejtették ezt ki. *D. C. Coleman* szerint például a merkantilizmus nem alkotott olyan egységes rendszert, mint azt feltételezik róla, hiszen a politikusok döntéseiket nem vitatták meg a gazdaságelméletben otthonos szakemberekkel. Igaz, neki sem sikerült áttörést elérnie, sőt évekkel később ezt írta: „a történeti címkék figyelemre méltó tehetséggel bírnak a túléléshez”. Bíráloik főleg azt nehezményezték, hogy nem kínáltak új narratívát az általuk bírált helyett.

Így jut el Pincus napjaink történetírásához, ahol talán már változott a helyzet, és nem beszélnek a merkantilizmusról úgy, mint egy koherens rendszerről. Igaz, továbbra is fennmaradt az e név alatt futó eljárások összességéről szóló diskurzus. Mind a Brit Birodalmat kutatók, mind az amerikai gyarmatokkal foglalkozó szakemberek, sőt még a gazdaságtörténészek is egyetértenek abban, hogy egy bizonyos időszakon belül (ebben csak részben van megegyezés) olyan eljárások voltak gyakorlatban, mely a merkantilizmus elméleteinek felelnek meg. Így tehát a rendszer továbbra is életben maradt, csak a nézőpont változott. Nem azért volt valami merkantilista, mert a merkantilista politika idején „létezett”, hanem az ekkor létező jelenségek határozták meg a tárgyalt rendszert.

Mik, mikor és hol voltak a merkantilista rendszert létrehozó elvek? Tette fel a kérdést Pincus. A többszörös kérdés első részére a választ a nulla összegű játék elméletében találta meg. Véleménye szerint ez volt az a központi elem, amely a merkantilizmus legtöbb hívének gondolatmenetében szerepelt. Az elmélet nem jelent mást, minthogy a Földön egy adott és véges mennyiségű vagyon létezik, melyből a különböző államoknak minél nagyobb részhez kell jutni a túlélés érdekében. Ha „A” állam vesz valamit a „B”-től, akkor az előbbi szegényebb utóbbi gazdagabb lesz a vételár értékével. Így ha a kereskedelmet fejlesztik, nem csupán az a szerencsés helyzet áll elő, hogy gazdagszik az ország, de a másikat ezzel koldusbotra is juttathatja. A képet mégsem lehet olyan egységesnek tekinteni mint amilyennek tűnik, ugyanis a meggazdagodáshoz vezető utat nem mindenki látta egyformán. *John Smith* már a XVI–XVII. század fordulóján úgy vélte, hogy a vagyon hordozója nem más, mint a munka, s ennek köszönhetően a brit gyarmatok fel tudnák venni a versenyt a spanyolokéval, noha előbbieken nem található nemesfém. Ezzel Pincus rá is tért az időtényező vizsgálatára, minek során tanulmánya alaptézisét időben előrehaladva vizsgálta, s kimutatja, hogy merkantilista konszenzusról a továbbiakban sem szabad beszélni. A XVII. század szinte teljes egésze alatt az ellentábor a whigek jelentették, akik a vagyonosodás mögött az emberi munkát látták. Az uralkodók és a toryk által támogatott „termőföld és nyersanyag lobbí” mellett ők képviselték az „ipari és késztermék lobbí”. *Carew Reynell*

gondolatkörében egy állam vagyonát a népessége és kereskedelme határozza meg. Gondolatkörének két alapkövét az ismeretterjesztés (vagy oktatás), illetve a lakosság növekedése adja. Utóbbi felvilágosodva nem csupán többet tud termelni a piacra, de nem is fog annyira ódzkodni a rejtélyesnek tűnő kereskedelemtől. Természetesen Reynell nem várta el az emberektől, hogy egyik napról a másikra és főleg önmaguktól lássák át a kereskedelmi rendszert. Ezt az állam dolganak tekintette, ahogy a kereskedelmet élénkítő feltételrendszer (melyek olyan elsősorban jogi alapot megkívánó fogalmak, mint a szabad kereskedelem és vállástürelem biztosítása, alacsony vámok, magántulajdon megerősítése) megteremtése is a birodalmi központ feladatai közé tartozott elméletében. Pincus szerint ez az eset jó például szolgál az ellentábor erejének megmutatására, mert Reynellnek számos követője akadt, akik II. Jakabbal (uralkodott: 1685–1688) és a torykkal szemben foglaltak állást.

Ahogy az igen hamar feltűnik az író gondolatmenetéből, megközelítése szerint gazdasági konszenzus helyett inkább pártok egymással folytatott vitájáról lehet beszélni a XVII. század végén, és ez tovább folytatódott a XVIII. században is. A whigek 1688-as győzelmük után elvetették a korábbi gazdaságpolitikát, s megtámadták a Kelet-Indiára és Afrikára vonatkozó monopóliumokat, eltörölték a birodalmi centralizációt és az adózást az ipari szektorok számára kedvezővé alakították. Ennek a tevékenységsorozatnak köszönhetően jött létre a Bank of England is. 1710-től fordult legközelebb a kocka. A toryk vezette kormányok arra törekedtek, hogy megakadályozzák a francia területi hegemoniát, ki akartak szállni az európai harcokból, amit elődeik kezdeményeztek, s egy gyors háborúval, majd egy még gyorsabb békekötéssel meg akarták vetni a lábukat Dél-Amerikában. Ezekből egy esetleges forradalom elkerülését, nemesfémkészletek megszerzését és azt remélték, hogy képessé teszik a birodalmat a tengeri versengésben való győzelemre. Míg az *Examiner*, a toryk lapja a földhöz kapcsolódó brit gazdasági sikereket hangoztatta, addig a whigek ellenzéki álláspontba szorulva ellentámadásba kezdtek. A *Spectator*-ban vagy a *British Merchant*-ban továbbra is a kereskedelem, az ipar és a munka erejét hangoztatták. Fontosnak tartották, hogy a birodalomhoz tartozó új földek vásárlás útján kerüljenek az új gazdához (ezzel is az informális birodalom rendszerét fenntartva). Sőt egyik képviselőjük, Arthur Maywaring szerint a nemesfémek megszerzése még ártana is a birodalomnak, mivelhogy az arany tönkretenné az ipart, és olyan lustává válnának az angolok, mint a spanyolok.

A nézetek legalább ennyire különböztek az észak-amerikai gyarmatok ügyében is. *Devenant* tory gazdasági gondolkozó szerint ezek a területek maximum abban lehetnek hasznára a birodalomnak, hogy olyan nyers-

anyagokat biztosítsanak, melyek Európában nem találhatók meg. Ezzel szemben ellenlábasai birodalomképében úgy éltek a gyarmatok, mint a jövedelemszerzést biztosító területek. Ha a népesség növekedésnek indul – gondolták – nem csak hatalmas felvásárló piacot szolgáltathat Angliának, de talán New York és Új Anglia maguk is termelési központokká válhatnak.

Pincus végezetül az alsó társadalmi csoportok vizsgálatát is a konszenzus-elmélet gyengítésének szolgálatába állítja. S bár e témát csak röviden tárgyalja, az mégis fontos látószöge kiszélesítése szempontjából. Ahogy a politikai eszméknél, a gazdaságelméletek esetében is teljesebb képet ad, ha nem csak az elit oldaláról tekinjük át a vizsgálandó problémát. Az amerikai történész a szélesebb közönséghez eljutó periódikákon keresztül mutatja be az alsóbb rétegek gazdaságpolitika iránti érdeklődését. És miért is ne érdekelt volna a Brit Birodalom európai alattvalóit ez a terület? Hiszen a szigetországban ekkor már viszonylag jelentős volt az olvasni tudók száma, és a kereskedelemmel is többen kapcsolatban álltak, ha máshogy nem is, de a piacon és az üzletekben kapható árukon keresztül.

De miért lényeges kérdés a merkantilista konszenzus megtörése az amerikai és brit történészek számára? Pincus ezt a Brit Birodalom eredetével példázza. *J. H. Elliott* gondolatából indul ki, aki szerint a spanyol és az angol birodalmak közötti különbséget maguk a gyarmatok teremtették meg. Amíg Londonnak nem volt érdekében szorosan fogni a gyeplőt Észak-Amerikában, addig a spanyolországi nemesfém-beáramlás – ami a gyarmatok alaposabb ellenőrzését igényelte – lehetővé tette az abszolutizmus kiépülését. Így az angol politikának nem volt nagy hatása az észak-amerikaiakra egészen 1760-ig, ami után a hatalmas államadóság kényszerítette őket a spanyol út követésére. Ezen utolsó tételt Pincus elégtelen magyarázatnak tekinti. Véleménye szerint itt nem egyik vagy másik, hanem sok lehetőség-ről kell beszélni a birodalmak részéről. Inkább arról volt szó – véleménye szerint –, hogy különböző politikai erők határozták meg a gazdaságpolitika alakulását, mintsem a merkantilista konszenzus.

A Steve Pincus tanulmányát kommentáló szakemberek közös véleményként az emelhető ki, hogy szinte mindannyian úgy gondolják, a tanulmány írója félreérti a merkantilizmus körüli vitákat. Az is gyakori kifogásként került elő, hogy túlságosan statikus képet ad a korszakok politikai küzdelmeiről. Vagyis kizárólag a toryk és a whigek szembenállásában gondolkodik. A következőkben az egyes bírálók legfontosabb hozzászólásait mutatom be a teljesség igénye nélkül.

Cathy Matson szerint annak ellenére, hogy ezt a tézist Pincus már egy korábbi művében bővebben kifejtette, még mindig túl sok a kérdőjel. Ráadásul szándéka ellenére túlságosan is leegyszerűsíti a képet. Feltűnően egységes egészként kezeli a gazdasági elméleteket, melyek Matson véleménye szerint „meglehetősen bonyolult gondolatlegyek”. Itt Charles Davemantot említi példának, aki torynak vallotta magát, mégis a bullionista elmélettel szemben foglalt állást. Felhívja Pincus figyelmét, hogy a merkantilista gazdasági rendszert a kutatók nem tekintették ilyen egységnek, s nem is tekinthették annak, mert az egy folyton változó, csoportok és személyek által folyamatosan alakított massa volt. Az egyszerű birodalomlakók egyéni döntéseit sem szabad elfelejteni, mivel ők is külön utakon járhattak akár egyenként is. Ugyanez a helyzet földrajzi tekintetben. Míg Angliában a felhalmozás volt a divatos szokás a befektetések helyett, addig az amerikai gyarmatokon – főleg 1715 után – a whig gondolkodók váltak mérvadóvá. Ráadásul a rendszerből kilógó esetek számát a különböző csempészek, a holland közvetítő kereskedelem, vagy azok az izraeliták is növelik, akik spanyol és portugál kikötőkkel kötötték össze Észak-Amerikát.

Christian J. Koot elsősorban Pincus Elliott kritikáját próbálja meg korrigálni. Szerinte ugyanis nem áll biztosan Pincus azon állítása, hogy Elliott elfogadja a merkantilista konszenzust. Ellenkezőleg, Elliott tagja volt annak a csoportnak (Atlanticists) akik nem a birodalom belső intézménystruktúráját vizsgálták, hanem felfedezték a gyarmat és a centrum közötti interakciókat, méghozzá olyan segédtudományok segítségével, mint az etnográfia és a régészet. Felhívja a figyelmet arra, hogy számos kutató – Pincussal ellentétben – úgy vélekedik, hogy London döntései nagy kihatással voltak a gyarmatokra. Ezzel Koot részben egyetért, hiszen a gyarmatok például a whigek alatt létrejött infrastrukturális fejlődésből is hasznot tudtak húzni. Koot ezért áll azon a véleményen, hogy az 1690-es évek előtt a Negotiated Empire⁹ rendszere működhetett egyedül. Ezzel bírálja Pincus „sok lehetőség” elméletét.

A legszigorúbb bíráló talán Susan D. Amussen, aki a fogalomhasználatot és a módszertan hibáit emeli ki a munkából. Szótárában a merkantilizmus kifejezés az olyan szavakkal egyenértékű, mint a birodalom, a kapitalizmus és hasonló, nagyon általános fogalmak. Amiből számára az következik,

9. Negotiated Empire: nincs magyar megfelelője. Tükörfordításban tárgyalásos birodalmat esetleg konszenzusos birodalmat jelent. Lényege, hogy a birodalom (jelen esetben) gazdaságpolitikája nem teljes mértékben a központ irányításától függ, hanem annak a gyarmatokkal folytatott tárgyalásán alapszik.

hogy ezek újragondolására nincs szükség. A kritikus szerint a tanulmány megírása alatt Pincus alapvető hibákat követett el, amikor a historiográfiai áttekintés során az egyes kutatók fogalomhasználatát a kontextusból kiemelve tárgyalta. Egy másik meglátása szerint kimunkálatlanok az ideológia és a társadalmi cselekvés közötti kapcsolatok. Ennek következtében nincs kellőképpen alátámasztva az, hogy a gazdaságpolitika egyes meghatározó csoportjainak gondolatvilágában végbement változások hogyan tükröződtek a birodalmi politikában. S hogy ne csak elméleti síkon mutassa be aggodalmát, Jamaica esetével támasztja alá érveit. Végezetül, a merkantilizmus fogalom leíró jellegét a jelenkori Egyesült Államok gazdaságpolitikai vitáival párhuzamban mutatja be.

Az utolsó két hozzászóló meglátásait nem fejtem ki részletesen, ugyanis észrevételeik többsége összecseng a korábbiakkal. Trevor Burnard Barbados példáját hozza fel arra, hogy egy kis mezőgazdasági alapterületű sziget is lehetett jövedelmező, a rabszolga munkaerő alkalmazása miatt. Tehát azok az elméletileg tory beállítottságú személyek, akik ezt a talpalatnyi földet ilyen jól ki tudták használni, whig gazdaságpolitikát alkalmaztak, ám ezzel egy időben a királlyal is jó kapcsolatot ápoltak. Ez a gyakorlat később a kontinensre is áterjedt. Végezetül Margaret Ellen Nawell üdvözölte Pincus tanulmányát, mivel egy erősen elhanyagolt kutatási területre reflektál. Két eddig még nem említett pontot mégis gyengének érez az eredeti koncepcióban. Az első szerint a historiográfiai és az azt követő történeti bemutatás túlságosan szelektív, sőt a kronológiát tekintve párhuzamot lát egy 1978-as munkával melyet Joyce Oldham Appleby írt.¹⁰ Második kritikai pontjában úgy gondolja, hogy a különböző pártok támogatói közötti társadalmi különbség nem nagy, ahogy azt Pincus állítja.

A *Rethinking Mercantilism* írója igyekezett minden hozzáfűzésre reagálni, ez azonban – valószínűleg terjedelmi okok miatt – nem volt lehetséges. Válaszában a munka indíttatását jelentő tapasztalatáról ír, mely szerint a szakemberek elkerülik azon gazdaságpolitikai és politikai viták vizsgálatát, melyek a birodalom kialakulását formálták. Kifejti, hogy önmaga sem a régi iskolával (mely szerint a birodalom gazdaságpolitikája Londonban dőlt el), sem pedig az újakkal (akik ugyanezt gondolták a gyarmatokra nézve) nem azonosul, inkább köztes állapotban van. Ezek után két lényegesebb területet érdemes a válaszából megemlíteni. Amussen Jamaicáját a saját interpretációja szerint mutatja be, mellyel reprezentálja, hogy nem csak egy látószög létezik. Illetve elhárítja a kritikát, amely szerint jelentősnek tartotta volna a

10. Joyce Oldham Appleby: *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*. Princeton, 1978. A munkáról olvasható: Lévai Csaba: i.e. 225.

párttámogatók beavatkozásait. A pártok támogatóinak szerepét abban látta fontosnak, hogy azok elemezték a gazdasági információkat, s ennek tükrében próbálták befolyásolni a birodalmi politikát. Így, mivel a támogatók különböző érdekcsoportokat alkottak, a gazdasági elmélet és gyakorlat nem szakítható el egymástól.

Steve Pincus: Rethinking Mercantilism: Political Economy, The British Empire, and the Atlantic World in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (A merkantilizmus újraértelmezése: gazdaságpolitika, a Brit Birodalom és az atlanti világ a XVII–XVIII. században). In: William and Mary Quarterly, 2012. 3. 3–70.

Káli Róbert